

تحلیل و بررسی تزیینات معماری مسجد جامع شهرستان بروجرد

میترا اقبالی^۱ و قاسم خوش روش^۲

۱ دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه غیر انتفاعی یاسین بروجرد، بروجرد، لرستان، ایران
 ۲ دکترای معماری، مدرس دانشگاه غیر انتفاعی یاسین بروجرد، بروجرد، لرستان، ایران

چکیده

مسجد جامع بروجرد با معماری اسلامی زیبا و عظمت ویژه مساجد در تاریخ بروجرد و ایران مورد بررسی اینجانب قرار گرفت. مسجد جامع در گذشته دارای حمام، آب انبار و آبریزگاه و سایر متعلقات بوده که امروزه برخی از آنها از بین رفته اند. تاریخ ساخت مسجد با توجه به آثاری که در آن یافت شده به اواسط قرن چهارم هجری یعنی دوره آل بویه برمی گردد. مسجد جامع بروجرد به عنوان یکی از آثار تاریخی غرب کشور مورد توجه گردشگران قرار می گیرد. این بنا یکی از ابنیه مهم تاریخی لرستان است که در دوره های مختلف مرمت شده است و کتیبه های متعددی با همین مضمون مربوط به تحولات مسجد در دوره های تاریخی در آن وجود دارد. یکی از شاخصه های اصلی مسجد محراب و تزیینات آن است. در این پژوهش اینجانب کوشیده ام تا تصویر زیبایی از معماری مسجد جامع بروجرد که با شماره ۲۸۸ در فهرست آثار ملی ثبت شده به مخاطبان ارائه نمایم.

واژه های کلیدی: تزیینات، معماری، معماری اسلامی، مسجد جامع بروجرد

مقدمه

مسجد به عنوان مکانی مقدس برای عبادت بنا نهاده شده است. مسجد جامع بروجرد که یکی از بناهای مذهبی و با قدمتی دیرینه می باشد مکانی باشکوه فراوان برای عبادت و پرستش پروردگار است. «مسجد جامع بروجرد در خیابان جعفری شهر بروجرد واقع شده است. مسجد جامع بروجرد یکی از کهن ترین مساجد غرب ایران است. بخش قدیمی این بنا شبستان جنوبی و گنبد آن است که همانند چهارطاقی های زمان ساسانیان می باشد. «مسجد جامع بروجرد که با نام مسجد جمعه با گویش بروجردی مچد جمه maččed jomma نیز شناخته می شود، مسجدی تاریخی و از بناهای معماری سرشناس در شهر بروجرد است. مسجد جامع بروجرد یکی از نخستین مسجدهای ساخته شده در ایران است که در قرن دوم تا سوم هجری در شهر بروجرد بنا نهاده شده است. این مسجد در یکی از محله های تاریخی شهر نام دو دانگه واقع شده و به لحاظ معماری و قدمت، از بناهای منحصر به فرد استان لرستان و شهر بروجرد است» (به نقل از: وبسایت بروجرد اینفو).

مسجد جامع بروجرد در اصل بر روی یک آتشکده بنا نهاده شده است. مسلمانان در بسیاری از شهرهای ایران ناگزیر از ساختمان های پابرجا (یا نیمه ویرانی که بازسازی شده) برای نماز و نیایش پروردگار یکتا بهره گرفتند. مسجد جامع بروجرد آتشگاهی نیمه ویران بوده که به مسجد تبدیل شده است (به نقل از: پیرنیا، محمد کریم، "معماری اسلامی ایران"، انتشارات سروش دانش). بین سال های ۱۵۰ تا ۲۲۶ قمری و در زمان حکومت ابودلف بر غرب ایران، بنای مسجد جامع بروجرد با حضور وزیر وی با نام حمویه یا حموله بن علی بروجردی آغاز شد. شبستان شمالی مسجد نیز اندکی دیرتر و در قرن چهارم ساخته شد. با توجه به تاریخ طولانی (دوازده قرن) این مسجد، آسیب های متعددی بر آن وارد شده و بارها مورد بازسازی قرار گرفته است. شواهد و کتیبه های گوناگون، از بازسازی مسجد جامع در دوره های سلجوقی، صفوی و قاجار خبر می دهند. محوطه سازی مسجد در قرون چهار و پنج هجری و نیز الحاقات و تعمیرات آن بر طبق کتیبه های موجود، در سال های ۱۰۲۲، ۱۰۶۹، ۱۰۹۲ و ۱۲۰۹ قمری صورت گرفته است (به نقل از: کردی، حسینی، ۱۳۹۶). متن فرمانی از شاه عباس دوم صفوی بر بالای ورودی غربی مورخ به ۱۰۲۲ هجری است. ماده تاریخ کتیبه ای منظوم بر منبر گنبدخانه سال ۱۰۶۹ را نشان می دهد. بر یکی از درهای مسجد که اکنون در محل اتصال شبستان غربی به گنبدخانه قرار دارد، تاریخ ۱۰۹۲ قمری دیده می شود. دو لوح سنگی در طرفین ایوان مسجد به تاریخ ۱۲۰۹ قمری است. حموله بن علی بروجردی، حکمران شهر بروجرد و وزیر بنی دلف، به عنوان بانی اولیه مسجد معرفی شده است. در دوره های بعد، تقی خان رازانی بروجردی و حاج سلیمان کاشی بخش های دیگر مسجد را بنا نهاده اند. یکی از دیدنی های اصلی این مسجد منبر چوبی نه پله و حکاکی روی آن است که تاریخ ۱۰۶۸ هجری قمری را نشان می دهد. واقف و سازنده منبر درویش یار محمد نجار و سازنده در ورودی سلطان محمد بوده است. در کتیبه ای به خط کوفی، که در کاوش های اخیر بدست آمده، ابوالعز محمد بن طاهر بن سعید بانی گنبد معرفی شده است. بر محراب گچ بری شده، نام محمد صادق و بنا رستم خوانده می شود. خطاط کتیبه ایوان محمد معین بن عبد الصمد بروجردی بوده است (به نقل از: وبسایت بروجرد اینفو). حسین حزین بروجردی در تذکره حزین آورده که این مسجد در جای آتشکده ویران شهر بروجرد احداث شده است؛ و محمد جواد مقدس جعفری، مؤلف جغرافیای شهرستان بروجرد آن را بنایی دانسته که در قرن سوم هجری قمری به دستور و نظارت قاسم بن عجلی، معروف به «بودگف»، از حکمرانان مأمون و معتصم عباسی، بنا شده است. بر اساس منابع بررسی شده و کاوش های صورت گرفته، قدیمی ترین بخش مسجد گنبد اصلی است که با الحاقات دوره های بعد محصور شده است. سفالینه های یافت شده نشانه استمرار فعالیت های ساختمانی در بنا و تعمیر و بازسازی آن از قرن سوم تا قرن یازدهم هجری قمری است؛ ولی دوران رونق مسجد را می توان مقارت با دوره سلجوقیان دانست. لایه های شناسایی شده در عمق ۲۳۰ سانتی متری کف فعلی گنبدخانه نشانه وجود بنایی از قرون اولیه هجری قمری در آن جاست. پس از این دوره، با احداث ستون های آجری و طاق ها و تویزه های خشتی، کف گنبدخانه را تا سطح فعلی آن بالا آورده اند. با توجه به هم سطح بودن کف فعلی گنبدخانه با شبستان های طرفین آن، می توان احداث این دو شبستان را با بالا آوردن کف گنبدخانه هم زمان دانست. کشف چهار سکه نقره با تاریخ های ۸۵۱ و ۸۵۳ هجری در شبستان غربی این احتمال را که شبستان های مذکور در نیمه دوم قرن نهم هجری قمری ساخته شده باشد تقویت می کند. بعدها فضای خالی زیر گنبدخانه را پر و طاق های خشتی

این فضا را خراب کرده‌اند که با توجه به کشف سکه‌ای با تاریخ ۱۱۲۴ در این محل، می‌توان این اقدامات را به اوایل قرن دوازدهم هجری قمری نسبت داد. در سال ۱۲۰۹ قمری، تقی خان رازانی، حاکم بروجرد در دوره فتحعلی شاه قاجار، ایوان و مناره‌های طرفین آن را احداث و به گنبدخانه ملحق کرد (به نقل از: وبسایت بروجرد اینفو).

بیان مسأله

مسجد به عنوان محل برگزاری نماز و انجام سایر عبادات، مهمترین بنای دوره اسلامی می باشد و مطالعه آن برای شناخت تحولات معماری هر دوره بسیار راهگشا است. (به نقل از: انیسی، ۱۳۸۹).

مسجد جامع بروجرد یکی از برجسته‌ترین بناهای تاریخی استان لرستان است که با داشتن قدمتی چند صد ساله یکی از نخستین مسجدهای ساخته شده در ایران است. به گزارش خبرنگار خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا)، منطقه‌ی لرستان، مسجد جامع بروجرد در قلب بافت تاریخی و در مرکز قدیمی‌ترین محله و هسته اولیه شکل‌گیری شهر در کنار بازار تاریخی واقع شده است. معماری مسجد جامع بروجرد منحصر به فرد و یکی از شاهکارهای تاریخی معماری ایران می‌باشد که هم ویژگی‌های معماری اسلامی و هم معماری باستانی ایران (معماری ساسانی) را در خود جا داده است. بخش قدیمی‌تر بنا، گنبدخانه آن است که در ضلع جنوبی قرار گرفته است و به اعتقاد مردم محلی و نیز بر اساس شواهد معماری، پیش از تبدیل این بنا به مسجد، آتشکده‌ای بزرگ بوده است. معماری این بخش، مشابه چارطاق‌های دوران ساسانی است (به نقل از: داوندی، ۱۳۹۶).

مسجد جامع بروجرد بنایی متعلق به قرن سوم هجری قمری می باشد. مسجد جامع بروجرد از نخستین مساجد ساخته شده در ایران است که در قرون دوم تا سوم هجری در این شهرستان بنا شده است. این مسجد از منظر معماری و قدمت، از بناهای منحصر به فرد استان لرستان و شهر بروجرد است که به اعتراف باستان شناسان در اصل بر روی یک آتشکده بنا شده است. معماری مسجد جامع بروجرد معماری منحصر به فرد و یکی از شاهکارهای تاریخی معماری کشور است که هم ویژگی‌های معماری اسلامی و هم معماری باستانی ایران را در خود جای داده است. گنبد خانه این مسجد در ضلع جنوبی واقع شده که از بخش‌های قدیمی‌تر بنا است و معماری این بخش، مشابه چهارطاق‌های دوران ساسانی است. مسجد دارای دو درب غربی و شرقی است که به صورت غیرمستقیم به صحن اصلی باز می‌شوند؛ یکی از درب‌های این مسجد به کوچه‌ای در میدان جعفری که محل اجتماع اصلی مردم و آمد و شد شهروندان در گذشته بوده است، باز می‌شود و این نگاه گذشتگان در اهمیت ادای فرایض واجب را می‌رساند که در هر محله شلوغ و پر رفت و آمدی مسجدی به این سبک بنا نهاده شده است (به نقل از: شاهد پور، ۱۳۹۴).

تخمین قدمت مسجد جامع بروجرد به ۱۲ قرن می‌رسد. در جنوب صحن، گنبد و ایوان اصلی مسجد قرار دارد که قدیمی‌ترین بخش این مسجد است و در ضلع شمالی نیز شبستان مسجد با ارتفاعی کمتر از سایر بخش‌ها قرار گرفته که در تابستان فضای خنکی را ایجاد می‌کند. ایوان جنوبی دارای دو گلدسته است که بعدها به مجموعه افزوده شده است. با توجه به تاریخ طولانی احداث بنای این مسجد که ۱۲ قرن تخمین زده شده است، آسیب‌های متعددی بر آن وارد شده و بارها در ادوار مختلف توسط حکام این شهرستان مورد بازسازی و مرمت قرار گرفته و یا بخش‌هایی به آن افزوده شده است (همان، ۱۳۹۴).

بنیان این اثر عبارتند از: حموله بروجردی، ابو سغر محمد بن طاهر بن سعید مشهور به عزالملک بروجردی (چهارمین وزیر سلطان مسعود سلجوقی)، یارمحمد نجار، محمد تقی رازافی، محمد حسین بن عبدالصمد بروجردی و حاجی اسماعیل بوده اند. گفتنی است مناره‌های مسجد در سال ۱۳۸۶ توسط زلزله تخریب شده اند (به نقل از: کردی، حسینی، ۱۳۹۶).

اقدامات مرمتی بر روی مسجد جامع بروجرد انجام شده است: رئیس اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری بروجرد با اشاره به اینکه دیگر اقدامات انجام شده بر روی این بنا اقدامات مرمتی بوده و دیگر فضایی به مسجد اضافه نشده است، خاطر نشان کرد: تزئینات مسجد تزئیناتی بر پایه آجر است و در حد مختصری هم تزئینات کاشی کاری و تزئینات گچ کاری به چشم می‌خورد اما در مجموع تزئینات این مسجد تزئینات مختصری است. در دوره سلجوقیان این بنا آباد و از اعتبار کافی برخوردار بوده و تزئیناتی به آن افزوده شده که کتیبه آجری باقیمانده به خط کوفی در دیوار جنوبی گنبد خانه و بالای محراب

گواه این مطلب است. رئیس اداره میراث فرهنگی آقای یارمحمدی گفت: پس از آن یعنی در دوران ایلخانی بنا دارای یک دوره رکود در تعمیر و تجهیز شده که به نظر می‌رسد دلیل این امر مربوط به حملات ویرانگر مغول و زمین لرزه‌ای است که در سال ۷۱۵ هجری قمری در منطقه به وقوع پیوسته و سبب ویرانی بخش عمده شهر و بخش‌هایی از مسجد می‌شود (پیشین، ۱۳۹۴).

مسجد بر اثر جنگ عراق آسیب‌هایی دیده است. رئیس اداره میراث فرهنگی با اشاره به تخریب مسجد جامع بروجرد در جریان بمباران هواپیماهای عراقی در خلال جنگ ایران و عراق، اظهار داشت: در این زمان خسارات شدیدی به بنای اصلی مسجد وارد شده و بخش‌هایی از شبستان شمالی آن ویران شد. همچنین زمین‌لرزه‌های متعدد و بارندگی‌های شدید، آسیب‌های جدی بر آن وارد آورده است که آخرین بار زمین لرزه سال ۸۵ سبب فروریختن گلدسته‌ها و آسیب دیدن ۵۰ درصدی این مسجد شد. رئیس اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری بروجرد با بیان اینکه این بنا پروژه ملی محسوب شده که به صورت مجزا از اعتبارات ملی کار مرمت آن انجام می‌شود، مسجد جامع به عنوان قدیمی‌ترین مسجد غرب کشور از اعتباری ویژه برای مرمت و بازسازی برخوردار است این بنا از نظر تاریخی پژوهشی به عنوان اعتبار بروجرد و دایره المعارف معماری اسلامی این شهر محسوب می‌شود (پیشین، ۱۳۹۴).

زلزله ۸۵ و خسارات گسترده به بنای مسجد جامع بروجرد وارد کرد. رئیس اداره میراث فرهنگی تصریح کرد پس از وقوع زلزله فروردین ۸۵ و آسیب‌های گسترده‌ای که این مسجد دید اقدامات گسترده‌ای در مسجد جامع اتفاق افتاد و روند مرمت تسریع یافت اما این اقدامات به دلیل حجم آسیب دیدگی کافی نبوده است. رئیس اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری بروجرد از اجرای طرح مقاوم‌سازی لرزه‌ای برای این بنای تاریخی توسط مشاوران باتجربه خبر داد و افزود: اقدامات مرمتی روی مناره‌های مسجد جامع انجام شده و مجدداً با الهام از طرح مقاوم‌سازی لرزه‌ای بازسازی و باز چینی شده است. وی با اشاره به اینکه انجام اقدامات بازسازی و مرمتی برای سایر بخش‌هایی که نیاز به مرمت داشت انجام شده است، خاطر نشان کرد: در طرح‌های مرمتی طرح بازسازی مناره‌های مسجد جامع در همان سال طرح برتر کشور شناخته شد که این امر با توجه به انبوه طرح‌های ارسالی از سراسر کشور موفقیتی مهم محسوب می‌شود (پیشین، ۱۳۹۴).

اهداف تحقیق:

- ۱- شناسایی آثار مختلف تزئینی در مسجد جامع بروجرد.
- ۲- استفاده از ویژگی‌های تزئینات جهت تاریخ‌شناسی دوره‌های گسترش و مرمت بنا.
- ۳- بررسی تطبیقی شیوه به کار رفته در تزئینات مسجد جامع بروجرد در قیاس با معماری عربی.

سوالات:

- ۱- آیا تزئینات آجری مسجد جامع بروجرد دارای ویژگی منحصر به فرد یا بومی می‌باشد یا خیر؟
- ۲- آیا تزئینات مسجد جامع بروجرد دارای دسته‌بندی‌های مختلف می‌باشد یا صرفاً منحصر به یک نوع خاص از تزئینات می‌باشد؟
- ۳- آیا در طول سده‌های اخیر تغییراتی در تزئینات مسجد جامع بروجرد اعمال شده؟

فرضیات:

- ۱- می‌تواند تزئینات مسجد جامع بروجرد متأثر از معماری بومی لرستان باشد.
- ۲- می‌تواند تزئینات مسجد جامع بروجرد با پیروی از اصول معماری کشورهای عربی (مانند عربستان، عراق، مصر) صورت بگیرد.
- ۳- می‌تواند تزئینات مسجد جامع بروجرد تحت تأثیر معماری شرق (مانند هند و پاکستان) صورت گرفته باشد.

روش تحقیق:

تحقیق این نوشتار به شیوه توصیفی - تحلیلی و ابزار گردآوری به صورت جدولی، کتابخانه‌ای - اسنادی می‌باشد.

جدول شماره ۱: پیشینه تحقیق

اسم	سال	عنوان	توضیح
محمدکریم پیرنیا	۱۳۷۰	گنبد در معماری ایران	این فصلنامه علمی، فنی، هنری سازمان میراث فرهنگی کشور شماره ۲- زمستان ۱۳۷۰ به چاپ رسیده است. این فصلنامه بیستمین شماره است و استاد مطالب خود را به تقریرات استاد کریم پیرنیا در زمینه معماری سنتی و هنر های وابسته اختصاص داده است. مطالب این کتاب که در حقیقت سلسله درسهای استاد در طول سالیانتمادی برای دانشجویان و اهل فن بوده، تحت عنوان «گنبد های ایران» جمع آوری شده است. در یک بخش به چگونگی ساخت گنبد ها و در بخش دیگر به طرح خصوصیات هندسی و فنی گنبد ها اشاره شده است.
محمدکریم پیرنیا	۱۳۴۹	مسجد جامع فهرج	مسجد جامع فهرج مربوط به دوره ساسانیان است و در شهرستان یزد، بخش مرکزی - روستای فهرج واقع شده و این اثر در تاریخ ۳۰ آذر ۱۳۴۹ با شماره ثبت ۹۰۶ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. پیرنیا (۱۳۷۶-۱۳۹۹ش). معمار سنتی و مرمتگر آثار تاریخی بود که سالیان دراز را صرف پژوهش در سبک شناسی معماری بومی ایران کرد.
محمدکریم پیرنیا	۱۳۶۲	معماری مساجد ایران، راهی به سی ملکوت	عنوان این مقاله است سیر مسجد سازی در ایران و ویژگی های معماری هر مسجد در ادوار مختلف و جمع بندی خصوصیات تمامی مساجد، مطلبی است که نویسنده در این مقاله بازمیانی روان و سلیس و دیدی مو شکافانه و دقیق و تحلیل به آن پرداخته است.
محمدکریم پیرنیا	۱۳۳۶	مساجد	این مقاله در خصوص معرفی مسجد به عنوان یک مرکز مهم مردمی و همچنین مشخصات مساجد اسلامی از بدو پیدایش و سیر تحولی آنها در طول زمان نگاشته شده است. در این مقاله همچنین قسمتهای مختلف یک مسجد بصورت تفکیکی مورد بررسی قرار گرفته و در هر مورد مثال هایی پیرامون مساجد معروف اسلامی به میان آورده شده است.
محمدکریم پیرنیا	۱۳۵۰	طاق گنبد	این مقاله که در حقیقت ادامه ای بر مقاله «خیز و اندام گنبد های ایرانی» استاد می باشد، به مساله طاق گنبد توجه کرده و اقسام مختلف طاقهای ایرانی را از لحاظ شکل و طرز اجرا بر می شمارد.
محمدکریم پیرنیا	۱۳۸۹	سبک شناسی معماری ایران	تاریخ پژوه معماری ایران، دو دستاورد بزرگ به نام اصول معماری ایران و سبک شناسی معماری ایرانی دارد. ابتدا چگونگی تکوین و تکمیل اصول پنج گانه او در طی زمان نشان داده شده، سپس سخن او درباره یکایک اصولها که در منابع گوناگون پراکنده است، از منابع اصیل جمع آوری و به زبانی منسجم بیان گردیده است. در کلیات این اصول تأمل، و شایستگی آن ها برای تبیین معماری ایرانی سنجیده شده است.
سید مهدی موسوی	۱۳۹۴	معرفی سبک های معماری ایرانی و اسلامی	معماری ایرانی را در دوره اسلامی بیش از دوره معاصر به چهار سبک خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی تقسیم می کنند. که در این مطلب به معرفی اجمالی این سبک ها پرداخته شده است. همچنین ویژگی هر یک را بیان کرده و بناهای شاخص هر سبک را ذکر کرده است.

جدول شماره ۲: پیشینه تحقیق

اسم	سال	عنوان	توضیح
دکتر سیدهاشم حسینی و حسین فراشی ابرقویی	۱۳۹۱	تحلیل جنبه های نمادین شیعی در تزیینات مسجد جامع یزد	دکتر سیدهاشم حسینی استادیار باستان شناسی و هنر دوران اسلامی. دانشگاه هنر، شهر اصفهان، استان اصفهان. (مسئول مکاتبات) و حسین فراشی ابرقویی دانشجوی کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، شهر اردبیل، استان اردبیل. این مقاله پژوهشی است درباره استفاده از نقوش هندسی در مفهوم نمادین و فلسفی آن ب منظور تأثیرگذاری روانی بر عابد و تقویت حس وحدانیت در فضای مسجد.
دکتر علیرضا انیسی	۱۳۸۹	مسجد جامع فهرج، ارزیابی مجدد	استادیار و پژوهشگر سازمان میراث فرهنگی و گردشگری. این پژوهش با بهره گیری از تکیه منابع منتشرشده، انجام مطالعات تطبیقی و نیز بررسی میدانی، به ارزیابی مجدد این بنا می پردازد و تاریخ ساخت این مسجد را به قرن سوم هجری (نهم میلادی) نسبت می دهد. این مطالعه نشان می دهد وجود ویژگی های برخی از خصوصیات معماری ساسانی نمی تواند به تنهایی دلیلی برای ساخت آن در قرن اول و یا دوم هجری باشد.

بخش	تصویر	توضیحات
گنبد		در جنوب صحن، گنبد و ایوان اصلی مسجد که قدیمی ترین بخش آن است قرار دارد. ارتفاع گنبد مسجد جامع بروجرد که در وسط بنا ایجاد شده تا کف مسجد نزدیک به ۲۰ متر است. و زمان ساخت آن به عهد سلجوقی برمی گردد. براساس کتیبه های موجود این مسجد در زمان شامان صفوی، در سال های ۱۰۲۲ هجری ۱۰۲۳ هجری، ۱۰۹۱ هجری و سرانجام در سال ۱۲۰۹ هجری تعمیر و مرمت شده است. در دوره صفویه بیشتر از کاشی های نرئینی به رنگ آبی استفاده می شده است (مسجد جامع بروجرد، وسایت بروجرد اینفو). گنبد مسجد از نوع چمانه بوده و دوپوسته است. نمای خارجی گنبد با پوشش نرئینی کاشی های فیروزه ای رنگ در بدنه اصلی و ساقه دیده می شود. بر روی ساقه گنبد مربع های نرئینی از کاشی لاجوردی و سیاه با قاب بندی کاشی های خردلی رنگ به صورت یک در میان سیاه و لاجوردی اجرا شده است. نوع کاشی کاری خارجی جدید بوده و در دوران معاصر بر روی گنبد اجرا شده است. بر روی بدنه خارجی و فوس گنبد دو ردیف نوار نرئینی از کاشی خردلی و سیاه رنگ به چشم می خورد و در جلو گنبد خانه دو منار در دست ساخت است (به نقل از کردی، حبیبی، ۱۳۹۶).
مناره		بخش هایی از بنا همانند نبد و مناره سطوح داخل دیوارها و محراب با کاشی های مختلف نرئین می شده مانند مساجد گناباد، گوهرشاد - مسجد کبود (تبریز) مسجد شیخ لطف اله و مسجد امام (اصفهان). در زمان قاجار مناره های مسجد جامع بروجرد به این بنا افزوده می شود (به نقل از وسایت بروجرد اینفو).
محراب		مطالعات تطبیقی محراب های این بنا، نشان داد که با آنکه آیات و متون به کار رفته در محراب ها و محراب نماها در دوره های مختلف، تغییر کرده اند. محراب نماها و یا تزئینات محرابی برخی از بخش ها نیمه کاره رها شده که به دلیل فقدان اسناد مرتبط در خود بنا و یا متون تاریخی، نمی توان دلایل محکمی درخصوص ساخت و یا انصراف از ساخت این نوع تزئینات محرابی ارائه نمود (به نقل از وسایت بروجرد اینفو).

منبع: بر اساس برداشن اطلاعات نگارنده مینرا اقبالی

بخش	تصویر	توضیحات
غریب خانه		در بیرون مسجد یک فضای آبریزگاه و غریب خانه وجود دارد و در گذشته نیز در کنار مسجد یک آبریزگاه احداث می‌شد که در گویش محلی به آن غریب خانه می‌گفتند که غریب خانه محلی برای اقامت افرادی بوده است که از نقاط دورتر به بروجرد آمده و محلی برای اسکان و اقامت خود نداشته به ناچار برای اقامت به این مکان مراجعه می‌کردند. قدیمی‌ترین کتیبه یافت شده در مسجد جامع بروجرد مربوط است به اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری قمری که در آن زمان مختصری از بنای مسجد احداث شده و در دوره‌های بعد متناسب با نیازهای جامعه این مسجد توسعه یافته است به این صورت که در مقطعی گنبد خانه فروریخته و مجدداً اصلاح شده و شبستان‌های غربی و شرقی به آن ملحق شده و شبستان زمستانی در دوران تیموری به آن ملحق شده است (به نقل از: ویسایت بروجرد اینفو).
منبر چوبی		یکی از دیدنی‌های اصلی مسجد جامع بروجرد، منبر چوبی نه پله آن است و حکایتی روی آن، تاریخ هزار و شصت و هشت هجری قمری را نشان می‌دهد. سازنده آن، یارمحمد نجار بوده است. در بین اهالی بروجرد شایع است که حسن مجتبی دومین امام شیعیان سفری به بروجرد داشته و بر بالای این منبر سخنرانی کرده است که با توجه به تاریخ ساخت منبر و نبودن اطلاعات کافی، امری نادرست می‌نماید (به نقل از: ویسایت بروجرد اینفو).
ورودی		ورودی‌ها در دوران صفویه به این بنا افزوده می‌شود (به نقل از: ویسایت بروجرد اینفو).

منبع: بر اساس پردازش اطلاعات نگارنده میترا اقبالی

بخش	تصویر	توضیحات
کعبه		کعبه ای سنگی از بازسازی اساسی آن در سال هزار و شصت و هشت هجری قمری خیر می دهد (به نقل از: داودوندی، ۱۳۹۶).
آشکده		بسیاری از مردم بر این باورند که مسجد بر روی آشکده ای پیش از اسلام ساخته شده اما بر اساس پژوهش‌ها و بررسی‌ها، این موضوع قطعی نشده و تأیید و رد این مطلب به مطالعه بیشتر نیاز دارد. قدیمی‌ترین آثار یافت شده در آن مربوط به اواسط قرن چهارم هجری یعنی دوره آل بویه است، البته نشانه‌هایی از وجود مسجدی قدیمی‌تر از نوع مساجد اولیه ستون‌دار (احتمالاً قرن سوم هجری همانند مسجد جامع اصفهان) یافت شده که این موضوع نیز به بررسی و مطالعه بیشتری نیاز دارد. یکی از شگفتی‌های معماری این مسجد منحصر بفرود آنچنان است که اگر دو نفر با فاصله بسیار در کنار دو ستون بایستند و در حد بسیار بسیار آرام (بیج و بیج) و زیر لب کلماتی را بیان کنند شخص دیگر در کنار ستون روبرو صحبت‌های شخص اول را با وضوح بسیار بالا و بصورت استریو خواهد شنید در حالیکه بقیه حضار آن صدا را نخواهند شنید. مورد دیگر اینکه آزمون به مانند امروز سیستم‌های صوتی به مانند بلندگوهای ریز و درشت با میکروفن‌های گوناگون وجود نداشته است، اما خطیبی که در این مسجد اقدام به سخن گفتن می‌نموده، صدایش برای نفر ردیف جلو و نفر ردیف آخر مسجد به خاطر مهندسی فوق‌العاده به صورت یکسان شنیده می‌شده است! (به نقل از: داودوندی، ۱۳۹۶).
در ورودی		در ورودی مسجد دو لنگه است و در سال هزار و نود و دو هجری قمری به دستور شخصی به نام سلطان محمد ساخته شده است (داودوندی، ۱۳۹۶). مسجد دارای دو در خریس و شرفی است که به صورت غیر مستقیم به صحن اصلی باز می‌شوند (به نقل از: کردی، حسینی، ۱۳۹۶).

منبع: بر اساس پردازش اطلاعات نگارنده میرزا اقبالی

جدول شماره ۹: معماری منارجسده

یختش	تصویر	توضیحات
سنگ نوشته		سنگ نوشته‌ای از دوران شاه عباس صفوی بر سر در غربی مسجد قرار دارد (به نقل از: وسابت بروجرد ایلو). (به نقل از: وسابت بروجرد ایلو).
ایوان		ایوان مسجد در ضلع شمالی گنبد خانه قرار گرفته و از نظر سبک معماری بی شباهت به آثار دوره متول نیست. پس حرم آن کم بوده و دارای ارتفاع زیادی است. در دو طرف داخلی ایوان، گوشه سازی توسط فیلیگوش اجرا شده و دور تا دور ایوان از کف به ارتفاع ۱۷۵ متر با کاشی هفت رنگ فیروزه ای و نقوش گیاهی - هندسی خردلی، قرمز، لاجوردی و سبز تزیین شده است (به نقل از: کردی، حسین، ۱۳۹۶).
دربارین		دربارین مسجد صفاری شده و مربوط به دوره آل بویه است که در آن گره های و تزیینات آجرری دیده می شود. پلان این زیر زمین دقیقاً مانند پلان طیفه بالا است به گونه ای که ادامه ستون ها و نیم ستون های تزیینی در دیواره ها دقیقاً در طیفه دوم امتداد دارد (به نقل از: کردی، حسین، ۱۳۹۶).
کستان		در سمت شرق و غرب گنبد خانه دو کستان و در ضلع شمالی آن یک حیاط اجرا شده که در ضلع شمالی حیاط یک کستان رستاس پائین تر از سطح حیاط دیده می شود (به نقل از: کردی، حسین، ۱۳۹۶).

منبع: بر اساس برداشش اطلاعات نگارنده مبتنی اقبالی

بخش	تصویر	توضیحات
مصالح آجر		آجر: آجر از مهمترین مصالح ساختمان در ایران قبل و بعد از اسلام بوده آجر های یکبار رفته شده در معماری صومنا مربع شکل مستند از انواع آجر در رنگ های مختلف و در ابعاد مختلف و در قسمت های مختلف از بنا ها استفاده می شده است. تمامی قسمت های مسجد جامع بروجرد از آجر ساخته شده است (به نقل از: موسوی، ۱۳۹۲).
مصالح کاشی		کاشی: استفاده از کاشی برای تزئین و استحکام بخشیدن به بناها از دوره سلجوقی آغاز شد و در طی قرون منمادی بویژه در عهد نيموري و صفوي به اوج رسیده کاشی نقش حمده ای در تزئین بناهای دوره اسلامی داشت و با شیوه های متفاوت توسط هنرمندان کاشی کار به کار می رفت. مسجد دارای تزیینات آجری و کاشی کاری بوده است که در طول زمان و بر اثر عوامل طبیعی چون زلزله تخریب شده اند. مواد و مصالح آن از آجر، کاشی، ملات است (به نقل از: موسوی، ۱۳۹۲).
نقوش هندسی		یکی از ارکان تزئین مساجد استفاده از نقوش هندسی در مفهوم نمادین و فلسفی آن به منظور تأثیرگذاری روانی بر حابد و تقویت حس وحدانیت در فضای مسجد است. اشکال پیچیده هندسی با تکرار تناسبات وابسته به یک نقش نوعی احساس نظم و ممانگی می آفریند (به نقل از: حسینی و فراشی برفقوی، ۱۳۹۱).

منبع: بر اساس پردازش اطلاعات نگارنده مبترا اقبالی

جدول شماره ۸: سبک و پلان مسجد

توضیحات	تصویر	بخش
<p>سبک رازی: تغییرات اسلوب معماری روندی تدریجی و آرام دارد. آغاز تغییرات در اسلوب خراسانی و نزدیک شدن آن به سبک رازی از دوره آل زیار و سامانیان صورت پذیرفته است. سبک رازی دومین سبک معماری پس از اسلام در ایران می‌باشد. که اوج آن در دوره سلجوقی بوده است. چون اولین بناها در شهر ری (راز) احداث گردیده، به سبک رازی معروف است. از مهمترین تغییرات این سبک حذف فضای شبستانی و ستون‌های آن و احداث ایوان، گنبد با پلان چهار ایوانی می‌باشد. اصلی‌ترین متنوع‌ترین سبک معماری ایرانی، سبک رازی است. سبک رازی تحت تأثیر سبک پاریسی و پارتی قرار دارد. ویژگی‌های سبک رازی: ۱- پلان مستطیل شکل ۲- فضای ایوانی ۳- مصالح اولیه آجر ۴- ساخت ایوان ۵- پلان ایوان مربع شکل می‌باشد ۵- استفاده از طاق‌های جناقی (تیزه دار) ۶- ساخت گنبد و منعلقات آن (گوشواره و فیلگوش). گنبدها بر پشت ایوان جنوبی ساخته می‌شده است. ۷- ساخت زوج مناره بر ایوان جنوبی ۸- استفاده از تزئینات (گچ بری، آجرکاری، گره‌سازی، کاشی خشتی) (به نقل از: موسوی، ۱۳۹۴).</p>		سبک رازی
<p>پلان هر دو طبقه چلیپایی بوده و در طبقه پائین ۱۶ ستون نمای آجری دیده می‌شود و محراب‌ها نیز با یکدیگر از نظر جهت اختلاقی ندارند. پلان گنبد خانه فعلی مطابق با طبقه زیر زمین بوده و توسط چهار فیلگوش بزرگ که در هر ضلع آن سه قاب مستطیل اجرا شده است به هشت ضلعی تبدیل و در بالای آن به وسیله قوس‌هایی گوشه‌سازی انجام گرفته و بنا به ۱۶ ضلعی تبدیل شده تا گنبد بر آن استوار شود. در زیر گنبد تزئینات خاصی به چشم نمی‌خورد و کاملاً با آجر ساده پوشیده شده است (به نقل از: کردی، حسینی، ۱۳۹۶).</p>		پلان

منبع: بر اساس پردازش اطلاعات نگارنده میترا اقبالی

جدول شماره ۹: تجزیه و تحلیل (swot)

<p>۱- پی محکم ۲- ستون های آجری محکم ۳- طراحی زیبای نمای ساختمان مسجد ۴- سابقه کهن بنای مسجد ۵- وجود کتیبه های تاریخی متعدد ۶- سالم بودن اکثر فضای مسجد ۷- ثبت شدن در فهرست آثار ملی</p>	<p>نقاط قوت :</p>
<p>۱- بافت فرسوده ۲- فشردگی اطراف ساختمان مسجد در اثر ساخت و ساز های بی ضابطه ۳- مست شدن ۴- عدم تعمیرات به موقع ۵- عدم محافظ مناسب در مقابل نم و رطوبت ۶- عدم دسترسی در اثر باریک بودن کوچه ها ۷- عدم مقاوم سازی بنا ۸- قرار گرفتن مسجد در نقطه پر تردد شهر</p>	<p>نقاط ضعف :</p>
<p>۱- امکان ریزش در اثر زلزله ۲- امکان ریزش دیوارها و سقف بر اثر بارش های فصلی ۳- از بین رفتن بنا در اثر رفت و آمد زیاد ۴- بی توجهی به خرابی ها و عدم تعمیرات ۵- ساخت و ساز های نامناسب اطراف مسجد ۶- عدم تعبیه آبروهای مسجد و اطراف مسجد ۷- عدم رسیدگی به رطوبت های ایجاد شده در ساختمان مسجد و ساختمان های اطراف</p>	<p>نقاط تهدید :</p>
<p>۱- استفاده از عایق های به روز و مناسب برای جلوگیری از تخریب بنا ۲- تبدیل مسجد به یک مجموعه برای جذب توریست ۳- رسیدگی مستمر به ساختمان که هر ساختمانی ممکن است یک ماه یا هر هفته و ... نیاز به رسیدگی داشته باشد. ۴- معرفی مسجد به عنوان یکی از جاذبه های شهر ۵- استفاده از کارشناسان بافت فرسوده ۶- استفاده از کارشناسان میراث فرهنگی ۷- جذب سرمایه های بخش خصوصی برای حفظ و نگهداری بنا</p>	<p>نقاط فرصت :</p>

منبع : بر اساس پردازش اطلاعات نگارنده میترا اقبالی

نتیجه گیری

تحلیل و بررسی تزیینات معماری مسجد جامع شهرستان بروجرد نشان می دهد که این مسجد در سال ۱۳۱۴ شمسی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. مطالعات تطبیقی نشان می دهد که این مسجد با دوازده قرن قدمت می تواند به مرکز گردشگری تبدیل شود. این مسجد در سال ۱۰۹۲ ه.ق توسط شخصی به نام سلطان محمد ساخته شده است. بنای اولیه مسجد فاقد گلدسته بوده و دو گلدسته موجود به دستور شخصی به نام تقی خان رازانی در سال ۱۲۰۹ ه.ق ساخته شده است. منبر چوبی ۹ پله ای مسجد جامع و حکاکی روی آن، تاریخ ۱۰۶۸ ه.ق را نشان می دهد. دوره صفویه مهمترین دوره در الحاق تزیینات بناست که در این دوره گنبدخانه اصلی تزیین شده است. در دوره صفویه بیشتر از کاشی های تزیینی به رنگ آبی

استفاده می شده است و بیشتر مصالح به کار رفته در مسجد جامع بروجرد آجر می باشد و سبک ساخت مسجد سبک رازی است. مسجد از انواع تک ایوانی است و شامل بخش های اصلی: گنبدخانه، شبستان غربی و شرقی، شبستان زمستانی، ایوان و دو مناره و یک آبریزگاه مجزا و خارج از فضای اصلی می باشد. در ورودی مسجد دو لنگه است و در سال ۱۰۹۲ ه.ق به دستور شخصی به نام سلطان محمد ساخته شده است.

منابع

- ۱- انیسی، دکتر علیرضا، ۱۳۸۹، مقاله مسجد جامع فهرج، ارزیابی مجدد، استادیار و پژوهشگر سازمان میراث فرهنگی و گردشگری
- ۲- حسینی، دکتر سیدهاشم، فراشی ابرقویی، حسین، ۱۳۹۱، تحلیل جنبه های نمادین شیعی در تزیینات مسجد جامع یزد، دکتر سیدهاشم حسینی استادیار باستان شناسی و هنر دوران اسلامی، دانشگاه هنر، شهر اصفهان، استان اصفهان. (مسئول مکاتبات) و حسین فراشی ابرقویی دانشجوی کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، شهر اردبیل، استان اردبیل
- ۳- داوودوندی، فرهاد، ۱۳۹۶، گزارش تصویری و تحلیل فنی از مسجد جامع بروجرد، شاهکار معماری اسلامی - تاریخ بازدید: ۹۶/۹/۹
- ۴- شاهد پور، الهام، ۱۳۹۴، مسجد جامع بروجرد؛ تاریخی ترین مسجد غرب کشور در آستانه تخریب - تاریخ بازدید: ۹۶/۹/۹
- ۵- معماریان، غلامحسین، پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۹۳، آشنایی با معماری اسلامی ایران، انتشارات: نغمه نواندیش
- ۶- موسوی، سید مهدی، ۱۳۹۲، مقاله شاخصه های معماری اسلامی - ایرانی، دانشجوی رشته مهندسی معماری، دانشگاه پیام نور، واحد یزد
- ۷- محمد حسینی، احسان، کردی، فاطمه، ۱۳۹۶، گزارش تصویری و تحلیل فنی از مسجد جامع بروجرد - تاریخ بازدید: ۹۶/۹/۹
- ۸- وبسایت بروجرد اینفو - تاریخ بازدید: ۹۶/۹/۹